

En humanistisk kristendom

Kära Erik Hjalmar.

Jag skulle vilja tala om för dig en liten konspiration som vi håller på med här i Stockholm. "Vi" är Anne Marie och Lars Thunberg, Monica Boethius, Gunnel Vallquist, Ludvig Jönsson, Anders Jeffner, och några till, som tycker att vi måste se till att den kristna kulturdebatten här i landet får lite mer stadga och framfart. Det behövs att vi håller ihop och stöttar varandra, dels ser till att utländskt material som är bra kommer in i debatten.

Så inleds ett brev från journalisten Kerstin Anér till tidningsmannen Erik Hjalmar Linder, daterat måndagen den 26 september 1966. Anér berättar vidare om hur den nämnda gruppen hade träffats hemma hos henne och samtalat fredagen innan. Hon fortsätter: "Meningen är alltså att vi alla, litet mer än förut, skulle hålla ögonen på varandras produktion och föra idéer vidare och uppträde [*sic*] en aning mer som samlad front än vi är vana vid."¹ Mer konkret ber hon Linder, som befann sig i relativ isolering i Västsverige, informera henne om sina texter i *Göteborgs-Posten*, där han var litteraturkritiker, och helst skicka dem till Stockholm så att Anér skulle kunna sprida dem till kontakterna där.

"Den kristna kulturdebatten" är ett uttryck som man kan förstå på två sätt eller läsa från två håll. Dels kan det syfta på den kulturdebatt som förs på specifikt kristna arenor, dels på att kristna aktörer deltar i en allmän kulturdebatt i den större offentligheten. Båda dessa betydelser – den särskilda kristna sfären och den kristna närvaron i den bredare samhällseliga och kulturella offentligheten – behandlas i det här kapitlet.

Kristendomen är kanske inte det första man tänker på när man närmar sig 1960-talet, men den har en viktig plats även i det decenniet. Som

historikern Henrik Berggren understryker i sin bok 68 så var det på 1960-talet klart vanligare att en ung svensk tillhörde en frikyrka än en vänstergruppering.² Och då avgränsar han sig ändå till att jämföra med de fria kyrkosamfunden, inte Svenska kyrkan. Nog kan man säga att statskyrkan på sätt och vis befann sig på defensiven under decenniet; efter *Tro och vetande*-debatten 1949, den så kallade Helanderaffären några år senare och slitningarna som följde på beslutet om kvinnliga präster 1958 upplevde kyrkan något av en förtroendekris. Från just 1958 löpte en utredning om ett särskiljande av kyrka och stat, en reform som dock förblev ogenomförd fram till millennieskiftet.³ Samtidigt framstår Svenska kyrkan trots allt som en oerhört livskraftig och viktig institution – det var trots allt en organisation som räknade i princip hela Sveriges befolkning som medlemmar. Och till det kom alltså frikyrkorna. De äldre samfunden som Svenska Missionsförbundet, Svenska Baptistsamfundet och Metodistkyrkan i Sverige växte inte längre, men var starka, mer eller mindre landsomfattande institutioner. Mer på offensiven framstod under decenniet pingströrelsen, ur vilken det växte fram ett nytt politiskt parti, Kristen Demokratisk Samling (KDS), grundat 1964. Härtill fanns en liten men livskraftig romersk-katolsk miljö, som fått en skjuts både genom arbetskraftsinvandring och en del uppmärksammade konversioner under 1950-talet.⁴

I en antologi om religion och offentlighet i Tyskland understryker redaktörerna Lucian Hölscher och Frank Bösch att det fanns en dynamisk kristen deloffentlighet under efterkrigstiden som hade flera olika former och arenor.⁵ Detta ser vi tydligt även i det svenska fallet. 1960-talet var en storhetstid för kristna förlag. Kristna Bokförläggareföreningen samlade då ett tjugotal medlemmar, och då ingick vid denna tid ändå inte det största, Svenska Diakonistyrelsens bokförlag (senare Verbum).⁶ Kristna tidningar och tidskrifter av olika slag fanns det gott om: frikyrkliga *Svensk Veckotidning*, *Veckoposten* och *Dagen*, svenskkyrkliga *Vår Kyrka*, samt *Svensk Kyrkotidning* och *Svensk Pastoraltidskrift* som snarare vände sig till präster och diakoner, samt kulturtidskrifterna *Vår Lösen*, *Kristet Forum* och *Årsbok för kristen humanism*. Förutom den typen av mediala arenor fanns det många mötesplatser utanför själva kyrkobyggnaderna, i form av kursgårdar, folkhögskolor, återkommande konferenser och kyrkomöten och så vidare.

● **LITTERATURVETAREN OCH POLITIKERN KERSTIN ANÉR** intog ofta förkunnarens roll. Här talar hon i S:t Andreas kyrka i Malmö 1968.

En mångfald arenor alltså, och mångfald är här ett nyckelord. Kerstin Anérs tanke om den samlade fronten ska inte tolkas som att kristenheten nödvändigtvis var en enhet. I stället skriver hon vidare i brevet till Linder att den så kallade fronten bör stå ”både gentemot hedningar och kristna – d.v.s. mot den som vi tycker något väl konservativa kyrkliga (och frikyrkliga?) opinionen”.⁷ Kring vissa frågor kunde de flesta kristna samlas, men den kristna deloffentligheten – om vi nu ändå talar om den i singular – var

snarast en komplex väv med flera olika skiljelinjer och frontställningar; det fanns en pluralitet i konfessioner, samfund, teologiska och politiska inriktningar. Ekumeniken var också viktig under den här tiden, det vill säga samarbeten eller enhetssträvanden mellan olika kristna samfund och konfessioner, här mellan aktörer knutna till Svenska kyrkan, frikyrkor och den romersk-katolska kyrkan.

Detta är något som fördjupas längre fram. Poängen med det här kapitlet är emellertid inte att analysera den kyrkopolitiska situationen, inte heller att försöka teckna hela den kristna deloffentligheten, utan att fokusera på ett viktigt utsnitt av denna deloffentlighet där humaniora var centralt. Och i det utsnittet spelade flera av de redan nämnda personerna en avgörande roll. Kerstin Anér, Erik Hjalmar Linder och Gunnel Vallquist är tre av de aktörer som kommer att få lite extra utrymme i det följande. Men innan dess kommer koncentrationen att läggas på tre arenor inom den kristna deloffentligheten som utgjorde viktiga platser för humanioras samhällreliga kunskapsirkulation: *Årsbok för kristen humanism*, utgiven av Förbundet för Kristen Humanism, Sigtunastiftelsen, samt kulturtidskriften *Vår Lösen*. Genom att kombinera dessa tecknas ett komplex av arenor och aktörer som inte bara spelade en roll i den kristna deloffentligheten utan som även genom sin förankring i en humanistisk kunskapsbas gjorde avtryck i den bredare offentligheten. Fokus kommer i detta att ligga på 1960-talet, även om det därtill görs utblickar mot 1970-talet.⁸

Tillkomsten av arenor för mötet mellan humaniora och kristenhet

1967 tackades Manfred Björkquist av som vice ordförande för Förbundet för Kristen Humanism. Han satt dock kvar i förbundets styrelse. På liknande sätt hade han förblivit ansvarig utgivare för tidskriften *Vår Lösen* långt efter att han slutat som dess redaktör. 1942 hade han lämnat posten som direkt ledare för Sigtunastiftelsen, som han varit med om att grunda, men han ”fortsatte att hålla sitt vakande öga på Stiftelsen”.⁹ Manfred Björkquist var inte den mest framträdande aktören i 1960-talets kristna deloffentlighet, men fanns alltså med som en sorts grå eminens fram till sin död 1985.¹⁰

Björkquist var en nyckelperson inom Svenska kyrkan under 1900-talet, men hans väg till den positionen var inte den gängse. 1954, 70 år gammal, avslutade han sin egentliga yrkeskarriär när han avgick från sin tjänst som Stockholms stifts förste biskop. Att han under tolv år varit biskop i det nyskapade stiftet var på ett sätt naturligt, på ett annat sätt inte. Manfred Björkquist räknades ända sedan sitt engagemang i den så kallade ungkyrkorörelsen som en ledande figur inom Svenska kyrkan, men han var det som lekman och blev prästvigd först i samband med biskopsvalet.¹¹ Till skillnad från de andra mest bekanta namnen kring det tidiga 1900-talets ungkyrklighet, som J. A. Eklund och Einar Billing, var han varken prästvigd eller innehavare av någon teologisk examen (men blev så småningom teologie hedersdoktor). Han hade i stället en licentiatexamen i filosofi och pedagogik vid Uppsala universitet och var under sitt yrkesliv bland annat verksam som rektor och lärare i filosofi.¹²

Ungkyrkorörelsen, en inflytelserik förnyelseströmning inom Svenska kyrkan som utgick från Uppsala, hade två viktiga institutioner, och Björkquist var initiativtagare till båda. 1910 kom första numret av tidskriften *Vår Lösen*, med Björkquist som redaktör. Den var kristen, men inte snävt teologisk eller kyrklig, utan en bredare kulturtidskrift (även om den termen inte användes då). Den skulle, angavs i första numret, innehålla texter i aktuella frågor, från skilda "vetandesområden", inklusive historia, skönlitteratur och skildringar av intressanta personligheter av olika slag.¹³ *Vår Lösen* var nära knuten till staden Sigtuna och framför allt till Sigtunastiftelsen, ungkyrklighetens mötesplats framför andra. Grundad som en sorts mötesplats och utbildningscentrum kom stiftelsen att utvecklas och knytas till olika funktioner: folkhögskola, läroverk men även allmän arbetsyta och mötesplats för författare, intellektuella och inflytelserika samhällsaktörer. Innan Björkquist tillträdde som biskop 1942 hann han också vara med och utveckla en annan för vårt hänseende viktig organisation, nämligen Förbundet för Kristen Humanism, grundat 1937, vars *Årsbok för kristen humanism* blev en central publikation för kristen intellektuell debatt. Manfred Björkquist blev vice ordförande och till ordförande valdes Gunnar Rudberg, filolog och professor i grekiska vid Uppsala universitet.¹⁴

Just *Vår Lösen*, Sigtunastiftelsen och *Årsbok för kristen humanism* kommer att behandlas som tre arenor där humanistisk kunskap rörde sig under

efterkrigstiden, i omvänd ordning mot hur de introducerats här. Björkquist var verksam inom Svenska kyrkan och de arenor som här nämnts var främst associerade med denna. Samtidigt pågick under decennierna kring seklets mitt inom flera frikyrkosamfund ett slags närmande till den allmänna kulturella offentligheten, vilket förde med sig en vidgad kultursyn med koppling till det akademiska humanistiska studiet.¹⁵ Det här är något som vi kommer att återkomma till och utveckla, framför allt när vi tar klivet över från de tre arenorna till några viktiga aktörer. Först alltså en presentation av de arenor som de verkade på.

Kristen humanism: ett förbund och dess årsbok

I inledningen av vår bok diskuterades kort relationen mellan kunskapsområdet humaniora och idétraditionen eller livshållningen humanism. Som idéhistorikern Jonas Hansson visat kan begreppet humanism grovt sett indelas i ett politisk-filosofiskt begrepp, ett bildnings- och ett epokbegrepp.¹⁶ När det gäller Förbundet för Kristen Humanism är det rimligt att säga att bildningsbegreppet stod i centrum vid grundandet. Den bildningsaristokrati som Hansson skildrar företrädde en traditionell kulturuppfattning och hade som ambition att kämpa för att människan skulle kunna nå sina högsta ideal. Detta märks tydligt i förbundet, både i de ideal som uttrycks och de personer som deltar.¹⁷ Ett par av dem som Hansson nämner som typiska bildningsaristokrater, Manfred Björkquist och Alf Ahlberg, hörde till centralfigurerna i Förbundet för Kristen Humanism från dess grundande och långt in på efterkrigstiden.

Björkquist och Gunnar Rudberg höll vid bildandet 1937 varsitt inledningsanförande som återtrycktes och gavs ut året därpå. De nämner båda tidigare förebilder, som Erik Gustaf Geijer och Pontus Wikner, ställer humanismen som motvikt till "våldet", "världskatastrofen" och "allt barbari", och Björkquist nämner demokratin som kopplad till humanismen.¹⁸ Så även om bildningsbegreppet står i centrum, anas den politiska aspekten. Utan att det är helt explicit kopplar man samman det tidigare världskriget med bristen på humanism. Det som Hansson säger växer under 1930-talet, humanism som ett kampbegrepp mot totalitära ideologier, märks också.¹⁹ Kultur och bildning är dock centralt. Man förespråkar en

kristendom som är öppen gentemot samhällsliv och kultur. I stadgarna sägs att man vill ha ”goda förbindelser” till ”kulturlivets skilda områden”, inklusive den moderna vetenskapen och folkrörelsernas bildningsarbete.²⁰ Björkquist talar om ett ansvar för historien, för ”kultur och kulturarv”.²¹

Det efterkrigstida erfarenhetsrummet var något annorlunda än mellankrigstidens – humanism framstod kanske inte som ett lika starkt och viktigt slagord, i alla fall inte för en yngre generation. När Kerstin Anér skrev till Erik Hjalmar Linder om att hon för första gången skulle medverka med en recension i *Årsbok för kristen humanism* uttryckte hon visst tvivel kring årsbokens titel:

Bara ni nu är säkra på att ni vill ha mig i den boken, för jag inte alls säker på att jag är någon humanist i ordets trängre mening, och ”kristen humanism” är inte ett begrepp som säger mig något väsentligt. Men det kan vara en generationsfråga. Humanism är inte ett honnörsord för mig, men antagligen menar jag detsamma med något helt annat ord.²²

Även om Anér ställde sig frågande till begreppet humanism var hon i en annan, specifik betydelse av termen definitivt humanist, nämligen som disputerad litteraturhistoriker. Och såsom utbildad i ett humanioraämne och med humaniora som bas för sitt skribentskap, passade hon mycket väl in i årsboken.

I de allmänna eller programmatiska texterna om förbundets ideal och verksamhet som publiceras under 1960-talet har begrepp som samhällsansvar och människovärde möjligen ökat något i frekvens, men återkommer gör framför allt nyckelord som kultur, kulturliv och det ”mänskliga”. Konstens, vetenskapens och historiens betydelse för människan understryks. I anknytning till detta diskuterar man gärna bildning.²³ Och förutsättningen för allt detta, idealen om bildning, kultur och humanism, var *humaniora* – humanistisk forskning, utbildning och kunscaps-cirkulation. Det kommer vi att se när vi fokuserar på årsboken, men även när vi först går in på förbundets utveckling och aktivitet under 1960-talet.

Vid årsskiftet 1971/72 slogs Förbundet för Kristen Humanism samman med Förbundet för Kristet Samhällsliv, som hade grundats 1918. Samgåendet sades bero på att de båda förbunden ”funnit att deras arbete blivit alltmer likartat”.²⁴ Det tycks alltså inte ha föregåtts av någon nedgång för

Förbundet för Kristen Humanism. Snarare expanderade förbundet under 1960-talet, även om dess storlek hela tiden kan tyckas ha varit blygsam. 1960 hade förbundet 606 medlemmar och sista året som medlemstalet angavs i årsboken, 1965, uppgick det till 779 personer.²⁵ Under den här perioden återuppväcktes dessutom den insomnade Stockholmsavdelningen, samt startades två nya "kretsar": en västsvensk (1964) och en för Linköping (1968).

Då förbundets *raison d'être* var intellektuell och humanistisk förkovran är det inte särskilt märkvärdigt att årsboken var förbundets främsta utlopp. Men sammankomster där det fördes bildade samtal i verkliga livet förekom också regelbundet på olika håll i landet. Förbundet som helhet hade en årlig förbundsstämma under oktober eller november månad. Under 1960-talet såg den här träffen likartad ut från gång till gång. Först högmässa i Mariakyrkan i Sigtuna, därefter årsmötesförhandlingar, följda av föredrag eller debatt om något för förbundet relevant ämne. Exempel på ämnen var "personlighet, bildning och samhälle", "Guds försyn och världens nöd" och "symboltänkande och sanningskrav". Oftast leddes samtalen av aktiva medlemmar, men ibland deltog personer som inte hörde till förbundet. Två exempel på det senare är när historieprofessorn och Under strecket-skribenten Sten Carlsson, som vi mötte i kapitel 4, 1962 deltog i ett samtal om "den historielösa människan" och när filosofen Gunnar Fredriksson, som vi kommer att stöta på i kapitel 6, talade om "den moderna ateismen" året därpå.²⁶

De lokala avdelningarnas aktiviteter tedde sig likadana. Förutom de ovan nämnda – Stockholm, Västsverige och Linköping – fanns det aktiva kretsar i Uppsala och Sundsvall, och när dessa träffades stod föredrag eller diskussioner i centrum. Om vi tittar närmare på ett år i mitten av decenniet, 1965, framträder ett brett ämnesval: i Sundsvall hade man ett diskussionstillfälle om Sovjetunionen och ett om skolans religionsundervisning. Därtill var Kerstin Anér på plats och föreläste på temat "Guds ord och dagens nyheter" (en rubrik hon senare använde som boktitel). I Uppsala dryftades vid mötena ämnen som pacifism och döden. I Stockholm talade man vid årets enda träff om den aktuella religionsdebatten under rubriken "samtal mellan döva". Deltog gjorde Carl Gustaf Boëthius, som då var chefredaktör för *Vår Kyrka*, litteraturvetaren Margit Abenius och filosofen

Lars Gustafsson. I Göteborg föreläste Erik Hjalmar Linder på årsmötet och Manfred Björkquist (om "den moderna kulturkrisen") vid ett större offentligt möte samarrangerat med Kristliga Studentrörelsen i Göteborg. Just i Västsverige anordnades under decenniet fler bredare offentliga arrangemang tillsammans med studentrörelsen: 1967 hade man en "estraddé debate" på temat "kan kyrkan vara radikal?" med Boëthius, Gunnel Vallquist och Göteborgsbiskopen Bo Giertz.²⁷

Årsbok för kristen humanism var emellertid förbundets huvudnummer och den viktigaste arenan för den kristna humanismen. Och den var som störst under 1960-talet och början av 1970-talet.²⁸ De första årgångarna från 1939 och framåt innehöll en handfull artiklar och bokrecensioner, men antalet växte snart stadigt. 1955 låg 27 skribenter bakom ett sammanlagt antal av nio artiklar och 26 recensionstexter som behandlade 67 böcker. Ett decennium senare, i 1965 års årsbok, deltog 57 skribenter och årsboken innehöll 16 längre artiklar, samt 82 recensionstexter som behandlade 128 böcker – en markant ökning med andra ord. Sammantaget skrev under 1960-talet 234 olika personer 833 artiklar eller recensionstexter i årsboken och över 1 200 böcker recenserades.

De jämförelsevis fåtaliga friare artiklar som varje år inledde årsboken var ofta föredrag från tidigare årsmöten eller andra sammanhang, vid ett par tillfällen transkriberade radioföredrag eller -diskussioner. Recensionsavdelningen var årsbokens klart största del. Under efterkrigstiden, särskilt under det långa 1960-talet, var årsboken därmed ett slags nod för diskussion av nyutkommen litteratur inom den kristna humanismens intresseområden. Boken spreds inte nödvändigtvis till särskilt många individer. Medlemsantalet var som sagt 600–800 och årsboken distribuerades dessutom till ett trettiotal bibliotek över hela landet. Men den var relevant inom ledande och inflytelserika kristna skikt och de tankegångar den innehöll spreds därmed troligen vidare, bland annat genom att den återkommande omtalades och refererades i dagstidningar runtom i landet.²⁹

Humaniora spelade en stor roll i årsboken. Ser vi till skribenterna så dominerade personer med humaniora som bas. De tre mest aktiva skribenterna, som också hade centrala roller i förbundet som styrelsemedlemmar, täckte in de mest tongivande humanioraämnena: allra flest texter under 1960-talet skrev litteraturhistorikern Erik Hjalmar Linder, följd av

filosofen Alf Ahlberg och sedan historikern Georg Landberg, som var ordförande i förbundet fram till 1967. Alla tre hade disputerat i sina respektive ämnen men främst verkat utanför de akademiska institutionernas väggar. Flitiga skribenter var, förutom den redan nämnda Anér, Gunnel Vallquist, Alarik Roos och Bo Sture Wiking, samtliga personer med humanistiska examina. Ett flertal mer eller mindre berömda offentliga personer med humanistisk kompetens dök upp under 1960-talet.³⁰

Därutöver fanns årsboksdeltagare som hade närmare institutionell koppling till kyrka och teologisk fakultet.³¹ Ärkebiskopen Gunnar Hultgren deltog några gånger, bland annat med ett tal där han anknöt till Erik Gustaf Geijers historiesyn.³² Andra biskopar som skrev var Helge Brattgård och Torsten Bohlin. Deltog gjorde även teologer, både från en äldre generation, som Gustaf Wingren och Hampus Lyttkens, och från en yngre, som Anders Jeffner och Jarl Hemberg. Inte minst den senare kom att spela en stor roll i förbundet så småningom, då han 1967 efterträdde Björkquist som vice ordförande för sammanslutningen.³³

Från 1964 infördes i årsboken en tydlig indelning av den recenserade litteraturen, som följde allmänna ämnesord. Den största kategorin recensioner var allt som oftast – inte oväntat – det som sorterades under ämnesordet Religion, även om detta innehöll en stor bredd av ämnen, bland annat historia och psykologi. Här återfanns kyrkopolitiska debattböcker, teologiska tegelstenar och tunnare andaktsböcker, men även en stor del kyrkohistoria från antiken till samtiden och religionsvetenskapliga alster om icke-kristna religioner. Historia, Litteraturvetenskap och Filosofi & Psykologi var ämnesord som stod relativt starka, följda av Naturvetenskap, Pedagogik och Biografi (ibland underordnat historiekategorin). Ämnesordet Samhällsvetenskap var välrepresenterat under decenniets sista år, då det var större än filosofiämnet, men var annars relativt litet.

Den enda ämneskategorin som konkurrerade med Religion om största platsutrymmet var Skönlitteratur. Årsboken innehöll genomgående en ambitiös diskussion av ny skönlitteratur, både romaner och poesi. Mycket av ansvaret för bredden i denna kategori kan tillskrivas Erik Hjalmar Linder, som ensam stod för en stor del av litteraturbevakningen. Men även andra skrev långt och ambitiöst om skönlitteratur. Främst behandlades svensk skönlitteratur. De mest namnkunniga svenska författarna som

Gunnar Ekelöf, Pär Lagerkvist och Sara Lidman recenserades återkommande, men även vissa utländska namn som Graham Greene och Heinrich Böll diskuterades.

Utifrån våra intressen kan här påpekas att skönlitteratur inte i sig är humaniora, däremot finns det fog för att säga att humanistisk kunskap skapades i behandlingen av skönlitteraturen. För visst är vissa av texterna kortare och liknar snarare rena bokanmälningar, men generellt kan sägas att texterna har ambitiösare analytiska ingångar. Det var närmast en form av vetenskapliga bearbetningar av stoffet, utförda av personer som var disputerade eller i alla fall hade humanistiska examina. Texterna av Linder, som själv påpekat att han helst skrev i något slags mellanläge mellan renodlad kritik och litteraturvetenskap, kan räknas hit.³⁴ Nämnas kan här till Ingrid Schöier, som senare disputerade i litteraturvetenskap och vars återkommande samrecensioner av ny lyrik kan ses som bearbetningar och analyser, om än i friare form.³⁵

Detta gäller framför allt för det viktiga ämnet skönlitteratur, men en liknande poäng går att göra även för andra ämnesord. När Georg Landberg diskuterade nya böcker om historia och historieskrivning var det inte referat av en akademisk verksamhet som han stod utanför. Det var ingående texter av en värderande och diskuterande karaktär, skrivna av en författare som ingick i en humanistisk kunskapskrets, om än för tillfället inte på formell akademisk position. På så vis var det alltså snarast frågan om ett slags humanistisk kunskapsproduktion.³⁶

I övrigt kan nämnas att idéhistoria och filosofi spelade stor roll. Ifråga om det senare ämnet är det intressant att notera att två av 1900-talets mer berömda offentliga ateister fick stort utrymme: nya böcker av filosofi-professorerna och "medieateisterna" Bertrand Russell och Ingemar Hedenius diskuterades alltid ingående.³⁷ Just dessa skrev inte Alf Ahlberg om, men "svenska folkets filosofilärare", på 1960-talet nyss pensionerad från sin post som rektor på Brunnsviks folkhögskola, tog annars stort ansvar för texterna om filosofi och idéhistoria i årsboken.³⁸

Sigtunastiftelsen: en fysisk kunskapsarena

Förbundet för Kristen Humanism hade sina årsmöten i Sigtuna. Att man kunde fira gudstjänst i den anrika Mariakyrkan kan säkert ha lockat, men viktigare lär ha varit att man därefter kunde ta sig strax väster om den historiska stadskärnan för att avklara de vidhängande programpunkterna i Sigtunastiftelsens lokaler. Olov Hartman, som var stiftelsens direktor under 1960-talet, menade att förbundets årliga ”debatter i kulturella och religiösa frågor” var en viktig del av aktiviteterna på stiftelsen.³⁹ Förbundets verksamhet var sammanflätad med Sigtunastiftelsen på fler vis. Framför allt bör nämnas att *Årsbok för kristen humanism* länge sköttes därifrån: dess redaktör under många år var Sigtunastiftelsens bibliotekarie Eric Lilliehöök. På många vis framstår just Sigtunastiftelsen som den viktigaste noden för den delen av den kristna deloffentlighet vi tecknar här. Därmed finns det en poäng med att dröja något vid stiftelsen, med särskilt fokus på hur den fungerade som kunskapsarena.

Det är inte helt enkelt att definiera Sigtunastiftelsen. Ett ord som återkommer, exempelvis i de minnesskrifter som gavs ut till stiftelsens 100-årsjubileum 2017, är ”mötesplats”.⁴⁰ När den grundades såg metaforiken möjligen något annorlunda ut. Manfred Björkquist sade på invigningen att Sigtunastiftelsen skulle vara en borg och ett hem, specifikt för ungkyrkorörelsen, men även för Svenska kyrkan i stort; i stadgarna anges att stiftelsen ska ”bereda hem åt frivilligt arbete för luthersk tro och kyrklig bildning i vårt land”.⁴¹ Det fanns dock redan inledningsvis en idé om att den skulle fungera som plats för sammankomster som också inkluderade personer utanför kyrkan; ett tidigt exempel är de möten mellan arbetare och akademiker som anordnades där från 1922.⁴² Den andan var särskilt stark på 1960-talet: när Olov Hartman skriver om stiftelsens syfte 1967 säger han att dess uppgift är att stå i ”kulturens korsvägar”, samt ”skapa en kontaktyta mellan kyrka och samhälle, kyrka och kultur”.⁴³

I mer påtaglig mening grundades Sigtunastiftelsen som en kombination av folkhögskola och gästhem, som också fungerade som mötesplats. Redan från början hade stiftelsen ett bibliotek som tjänade båda dessa verksamheter. Hösten 1927 invigdes Sigtunastiftelsens Humanistiska Läroverk, som är bekant för att ha haft såväl kung Carl XVI Gustaf som Olof Palme

bland sina elever.⁴⁴ Gästhemmets roll som arbets- och mötesplats för intellektuella, främst skönlitterära författare, är omvittnad.⁴⁵ Stiftelsen delar från 1937 ut årliga författarstipendier för gratis vistelser i två månader (senare en månad) och det har även funnits lågsångsrabatter för författare, så att också de som inte förlänats stipendier kunnat vistas där.⁴⁶ Det här är känt från litteraturen: stiftelsen spelar en viktig roll både i Alex Schulmans roman om sin morfar Sven Stolpe, *Bränn alla mina brev*, och Elisabeth Hjorths roman om Karin Boye, *Nattens regn och dagens möda*.⁴⁷ Akademiledamoten Per Wästberg har skrivit lustfyllt om hur han vistades där som gymnasist och imponerat bevittnade hur hans litterära idoler satt och spelade sällskapsspel.⁴⁸

Även författare av essäistik och facklitteratur inom humaniora kunde erhålla stipendier och utnyttja gästhem och bibliotek: filosofen Arnold Ljungdahl var stipendiat vid flera tillfällen och skrev här på sin inflytelserika *Marxismens världsbild*. Erik Hjalmar Linder arbetade här på sitt stora verk om svensk litteraturhistoria, och utnyttjade då det klipparkiv med artiklar ur dagspress som tillkommit på Björkquists initiativ under 1920-talet.⁴⁹ Alf Ahlberg hade inte mindre än fem författarstipendier mellan 1962 och 1972, men vistades här mer än så. Efter sin pensionering flyttade han sommaren 1960 in på gästhemmet och bodde där i över ett halvår. Därmed var hans praktik som offentligt verksam humanist under 1960-talet beroende av stiftelsen.⁵⁰

På så vis kan man se Sigtunastiftelsen som en sorts underlättande instans för intellektuellt arbete och humanistisk kunskapsbildning. Gästhemmet fungerade som "skrivretreat". Erik Hjalmar Linder, som vistades där i tre månader i sträck när han skrev sin litteraturhistoria, betecknade det som en plats där man helt kunde försjunka i arbete.⁵¹ Otvivelaktigt gynnade stiftelsen det ensamma arbetet på kammaren, men för vårt vidkommande är det av större intresse att den fungerade inte bara som en sorts privat kunskapsinkubator utan även som en offentlig kunskapsarena.

Och då kommer vi fram till en ytterligare funktion som lyfts fram som stiftelsens kärna: konferensverksamheten. Den första "diktarkonferensen" 1935 är ofta omnämnd, inte minst för att den på många vis var startskottet för stiftelsens roll som författarmötesplats.⁵² I själva verket var dock efterkrigstiden fram till 1970 stiftelsens mest dynamiska konferensepok. 1948

kunde man tack vare en donation anställa en direktor på heltid, prästen Olov Hartman, som blev en sorts husfar för gästhemmet men framför allt var ansvarig för att styra mötesverksamheten. Man talade nu alltmer om att stiftelsen hade ett ”konferensinstitut”. Detta betydde inte att stiftelsens gästhem fungerade som konferenshotell, där vem som helst kunde hyra in sig, utan det var en medveten och planerad verksamhet, om än med många samarbetspartner.⁵³

Inom beteckningen konferens kunde rymmas både mindre och större, längre och kortare arrangemang och det inom flera områden. Många kan ses som inomkyrkliga, exempelvis de som riktade sig till teologer eller präster, och kunde behandla homiletik eller själavård. Men det fanns också bredare konferenser som det återkommande ”tredagarsmötet”, som var ett slags debattforum för sociala frågor, ofta med religiös ingång. Det kunde därtill röra sig om mer specifika expertkonferenser – 1957 anordnades exempelvis en konferens för uppfinnare. Vi ska här dröja kvar vid de sammankomster som Hartman själv kallade ”konferenser om språket och livsåskådningarna”.⁵⁴

Under 1960-talet arrangerades sådana konferenser i princip årligen. Dels hölls den sedan 1935 regelbundet återkommande ”Diktarkonferensen” 1963 och 1968. Dessa träffar rörde sig på ett slags metanivå mellan skönlitteraturen och litteraturvetenskapen och hade företrädare från båda lägren. 1968 gav tidsandan sig till känna: en konferens som handlade om samhälle och skönlitteratur ska, enligt Hartman i efterhand, helt ha dominerats av det inledande föredraget av den USA-baserade livsmedelsforskaren Georg Borgström, som talade om det omoraliska att syssla med ”exklusiva själsproblem” när världen svälter. 1963 gick det mer fridsamt till. Då hade konferensen temat ”Diktaren och läsaren”. Anföranden hölls av litteraturvetaren Staffan Björck och filosofen Erik Götling, samt författarna Harry Martinson och Birgitta Trotzig.⁵⁵

Liknande konferenser anordnades som inte formellt hörde till ”diktarkonferenserna”. 1960 hölls en träff på temat litteraturkritik och kristen litteratur med Gunnel Vallquist och litteraturvetaren Victor Svanberg som inledare. Ett annat specifikt exempel är den träff som hölls i mars 1961. Med anledning av en kulturdebatt som hade förts på *Expressens* kultursida vintern 1960/61 ordnade man på stiftelsen en mindre konferens på temat

● **SIGTUNASTIFTELSEN** var en viktig mötesplats för akademiker, författare och offentligt verksamma humanister. Här är direktor Olov Hartman med författarna Birgitta Trotzig och Bo Carpelan på diktarkonferensen 1963.

”tomrummet efter kristendomen”. Lars Gustafsson och Lars Lönnroth, som båda tog sina licentiatexamina i filosofi respektive litteraturhistoria just detta år, var inledare från den sekulärt inriktade sidan. Gustafsson talade om att andliga behov kan fyllas på andra vis än av religionen, och att det nu var diktarens roll att bidra med ett nytt språk för ”det inre livets realiteter”.⁵⁶ Deltog gjorde också Arnold Ljungdahl och religionspsykologen Hjalmar Sundén, vars arbete var en viktig referenspunkt under 1960-talet och ofta omtalades i kristna kulturtidskrifter. I en efterföljande debatt gjordes inlägg av flera av de personer som vi redan har sett bar upp den kristen-humanistiska kretsen: Erik Hjalmar Linder, Alf Ahlberg och Kerstin Anér.⁵⁷

På ett plan kan en sammankomst som denna tyckas banal, eller i alla fall vara en mindre offentlig angelägenhet. Sigtunastiftelsens konferenser med mindre deltagargrupper (i den senast nämnda ett fyrtiotal, enligt *Svenska Dagbladet*) hade knappast samma roll som kunskapsarena som dagspress, pocketserier eller tv-sändningar, som vi diskuterat i de tidigare kapitlen. Men ett par saker kan anföras. I en fördigital era var den fysiska kunskapsarenan viktig som en plats där kunskapsaktörer kunde mötas och diskutera med varandra och även kunde möta en publik, om än liten. Inte minst tydliggör den senast diskuterade konferensen hur Sigtunastiftelsens fysiska arena hängde samman med mediala arenor. Inte bara var denna arrangerad som ett svar på en redan förd tidningsdebatt, den fick också eko i pressen. *Svenska Dagbladet*, *Expressen*, *Arbetartidningen* och *Dagens Nyheter* skrev längre texter om konferensen. Generellt sett gav fysiska sammankomster material till de kristna kulturtidskrifterna. Antingen på så vis att föredrag trycktes i efterhand, som vi ofta sett skedde i *Årsbok för kristen humanism*, eller att konferenser refererades utförligt i textform. Dessa kunde naturligtvis dessutom initiera vidare diskussion. På så vis fanns det kopplingar mellan å ena sidan de mediala och textuella kunskapsarenorna och å andra sidan de fysiska. Och Sigtunastiftelsen var den viktigaste fysiska arenan för humanistisk kunskaps-cirkulation i den kristna del-offentligheten.

Sigtunastiftelsens självpåtagna uppdrag som mötesplats för kultur, vetenskap och kristendom tycks på flera vis ha uppfyllts med deras konferensverksamhet, även vad gäller skärningspunkten mellan en kristen

deloffentlighet och en allmän kulturell offentlighet. Företrädare för akademisk humaniora och skönlitteraturens domäner deltog som vi sett i stor utsträckning som gäster, men engagerades också i planeringen. En mindre "permanent kommitté" för litterära konferenser fanns under 1960-talet. Hartman och Linder ingick där tillsammans med Karl Vennberg och Göran Palm, två personer som inte var kyrkligt aktiva, men centrala i svensk kultur och litteratur under perioden.⁵⁸ Sammantaget kan sägas att stiftelsen, särskilt i och med sin konferensverksamhet, fungerade just som mötesplats för en viss typ av kunskapsaktörer och en viss typ av publik, med viss föränderlighet ifråga om vilken kunskap som stod i fokus, men ändå med en beständighet som arena.

Vår Lösen: ledande kristen kulturtidskrift

Att vi vet vad som försiggick på konferensen om tomrummet efter kristendomen 1961 beror alltså till viss del på att den omskrevs i flera dagstidningar. Men fler detaljer om innehållet är tillgängliga eftersom diskussionen i mars 1961 förlänades ett fylligt referat i kulturtidskriften *Vår Lösen*. På så vis nådde den ut till en publik på i alla fall ett par tusen.⁵⁹

När det gäller den ömsesidigt befrämjande kopplingen mellan den fysiska arenan Sigtunastiftelsen och textuella arenor finns det en relation som sticker ut: den mellan Sigtunastiftelsen och *Vår Lösen*. Som nämnts var båda grundade av Manfred Björkquist som kampredskap för ungdoms- och kyrkorörelsen under tidigt 1900-tal. Även under efterkrigstiden hängde de samman. Mellan Olov Hartman på stiftelsen och den tidskrift som från 1961 redigerades av Anne-Marie Thunberg fanns starka band. Hartman har själv skrivit att man ofta talade om "kretsen kring *Vår Lösen*", som en sorts benämning på nätverken kring Sigtunastiftelsen. Även om det var oklart vilka som exakt hörde dit så var han och Thunberg ryggraden.⁶⁰

Vår Lösen, som lades ned år 2000, var en bredare tidskrift än *Årsbok för kristen humanism*.⁶¹ Där den senare kan ses som en arena för vad som ändå var en lärd, akademisk diskussion utanför universitetets väggar, var den förra en kulturtidskrift i en vidare bemärkelse. Många kulturuttryck behandlades i den: litteratur, bildkonst, film, teater, men också mycket politik, samhälls- och idédebatt. Att det därtill var en kristen kulturtidskrift

betydde att kulturyttringar och samhällsfrågor angreps från ett kristet perspektiv samt att centrala frågor gällande kyrkan och den kristna läran diskuterades. Det går att se den som en kristen motsvarighet till andra kulturtidskrifter i tiden, till exempel *Ord & Bild*.⁶²

Det är just *Ord & Bild* som Alf Linderman och Evelina Lundmark använder som jämförelsepunkt när de diskuterar *Vår Lösen*s upplaga i ett kapitel om dess historia. Några egentliga uppgifter om upplagans storlek under efterkrigstiden föreligger inte, men Linderman och Lundmark gör en uppskattning utifrån en kartläggning av tidskriftens ekonomi och kommer fram till att upplagan pendlade ganska kraftigt. Under 1960-talet låg den på mellan ungefär 1 500 och knappa 3 000 exemplar. Både *Ord & Bild* och *Vår Lösen* hade sina upplagemässiga storhetstider under sent 1960-tal: *Ord & Bild*s upplaga var då runt 7 000 och *Vår Lösen*s uppskattas till drygt 2 800.⁶³

Lindermans och Lundmarks text ingår i en forskningsantologi om Anne-Marie Thunberg, som var en avgörande aktör i tidskriftens historia, särskilt under den tidsperiod vi diskuterar här. Thunberg var dotter till riksdagsmannen Edvin Gustafsson, engagerad i Broderskapsrörelsen, sammanslutningen för kristna socialdemokrater. Thunbergs bror var Berndt Gustafsson, docent i kyrkohistoria som 1962 grundade Religions-sociologiska institutet. Gustafsson medverkade regelbundet i *Vår Lösen*, vilket även Anne-Marie Thunbergs man, Lars Thunberg, gjorde. Lars var teolog och författare och spelade även han en viktig roll i kretsen kring *Vår Lösen*. Anne-Marie Thunberg var uppväxt i det Jönköpingscenterade samfundet Svenska Alliansmissionen, som i alla fall i hennes barndom stod nära Svenska kyrkan – det var också i Svenska kyrkan som paret Thunberg sedan hade sin kyrkliga hemvist.⁶⁴

Anne-Marie Thunberg blev teol. och fil.kand. i Lund kring 1950, arbetade som socialsekreterare och blev så småningom licentiat i missions-historia. Men framför allt är hon ihågkommen som redaktör för *Vår Lösen*. Hon var redaktör från 1961 ända till 1998. Hennes redaktörskap innebar ett uppsving för tidskriften, som alltså hade sin upplagemässiga höjdpunkt under sent 1960-tal, men höll höga nivåer även under 1970-talet.⁶⁵ Det är ingen hemlighet att Thunberg hade en vänsterpolitisk övertygelse. Idéhistorikern Johan Sundeen har lyft fram *Vår Lösen* som en viktig arena

Vår lösen

ÄRG. 55

Sigtunummer

Ledare: "GUD I DJUPET"

Manfred Björkquist: RIDDERLIG KAMP

Torgny Bohlin: VAR ROBINSON RADIKAL NOG?

Bengt Nerman: DIKT

Carl-Erik Brattemo: OM SYMBOLSPRÅKETS FÖRSTÅELIGHET

Eva Norberg: ORD TILL EN SKISS AV ERIK SAND. Dikt

Axel Adlercreutz: TEKNIK OCH SYMBOL

Staffan Larsson: VIA NEGATIVA. Psalm

Olov Hartman: GUDS TYSTNAD. En studie i tre filmer av
Ingmar Bergman

Kai Henmark: MÄSTAREN I LINDHYLTA

Nils Gunnar Nilsson: SE MÄNNISKAN!
Passionsspelet "Via Dolorosa"

RECENSIONER

1964

för kristen vänster under 1960-talet.⁶⁶ Det är otvivelaktigt så att den lutade något åt vänster under detta decennium, men tidskriften kan inte betraktas som något ensidigt politiskt propagandaorgan. Dels publicerades alltid andra röster, dels befattade den sig långt ifrån enbart med politik och samhällsfrågor i snäv mening, även om "socialetik" och internationell solidaritet och rättvisa var viktiga genomgående teman (den här typen av engagemang var dock inte entydigt en vänsterfråga inom kyrkorna).⁶⁷

Vår Lösen utkom med tio nummer per år. Numren låg under början av decenniet på ett trettiofem sidor, mot slutet snarare runt det dubbla. Ser man till *Vår Lösen*'s innehåll möter man som sagt en mångfald ämnen och teman. Det fanns ett stråk av samhällsengagerad och politisk kristendom, och man kan notera visst ökat fokus på politiska frågor kring 1968 – särskilt själva det året, då mycket handlade om Kyrkornas världsråds möte i Uppsala – men det är snarare en tyngdpunktsförskjutning än en total kursomläggning. Redan från början av Thunbergs tid som redaktör kännetecknades tidskriften av en kombination av det existentiella och det samhällsengagerade, så det finns snarare en kontinuitet från att hon tillträdde 1961.

Numren kunde se något olika ut, men i regel inleddes de med en ledare (oftast av Thunberg, men ibland av någon annan, då vanligen Hartman), följt av ett antal längre artiklar, ofta mer eller mindre tematiskt sammanhållna. Under 1960-talet innehöll så gott som varje nummer ett antal dikter eller psalmtexter och ibland återgivna konstverk. Till detta kom rubriken "Studenthorisont" och en fyllig recensionsavdelning. Om vi tittar närmare på året 1966, fem år in i Thunbergs redaktörskap, ser vi hur olika teman följer på varandra: nummer 7 fokuserade på atomåldern och pacifism, nummer 8 innehöll flera artiklar om samspelet mellan religion och konst, bland annat om kyrklig liturgi, nummer 9 samlade flera längre artiklar om nya romaner samt ett par teologiska texter, bland annat ett teologiskt självporträtt av lundaprofessorn Gustaf Wingren. En gång om året kom ett särskilt "Sigtunanummer", för vilket Hartman var ansvarig. Detta knöt an mer explicit till Sigtunastiftelsen, exempelvis genom att det innehöll referat från någon konferens som hållits där (som den ovan nämnda konferensen 1961). Men eftersom kopplingen till Sigtunastiftel-

sen var stark även i övrigt är det inte alltid tydligt på vilket sätt Sigtunatumren sticker ut.

Humaniora kan nog sägas ha intagit en något mindre central plats i tidskriften än i *Årsbok för kristen humanism* – ej att förvånas över, givet det bredare och mer samhällseliga anslaget i *Vår Lösen*. Humaniora var likafullt viktigt. Litteraturen spelade en stor roll i tidskriften. Som sagt publicerades dikter i varje nummer, ofta nyskrivna. Poeter som återkom under hela decenniet var Birger Norman och Elisabet Hermodsson, men även Tomas Tranströmer, Gunnar Ekelöf och Karl Vennberg publicerade sig här. Tidskriften innehöll dessutom gott om längre analyser av nya romaner och hela författarskap.⁶⁸ Både romaner och olika typer av litteraturvetenskapliga översiktsverk recenserades regelbundet.

Även filosofi var ett återkommande ämne, men sällan den svenska universitetsfilosofin, som under den här tiden rört sig åt ett analytiskt håll. Snarare handlade det om kontinentala filosofer som befann sig i gränslandet mellan existentialism och religion, samt mellan filosofi och andra kunskapsområden. Jesuiten, filosofen och geologen Pierre Teilhard de Chardin förekom återkommande under 1960-talet, liksom den judiske filosofen Martin Buber. Andra namn som antingen recenserades eller fick tematiska artiklar var Martin Heidegger, Simone Weil och, mot slutet av decenniet, Roland Barthes.⁶⁹

Och precis som i *Årsbok för kristen humanism* förekom många skribenter med akademisk humanistisk bakgrund, inte sällan litteraturvetenskaplig. Några av dem ska vi nu gå in på. För från att ha ägnat oss åt tre arenor – *Årsbok för kristen humanism*, Sigtunastiftelsen och *Vår Lösen* – ska vi ändra inriktning och koncentrera oss på tre aktörer. Med detta finns det flera poänger. För det första ger det fördjupning och en mer sammanhängande bild av några personer som redan rapsodiskt figurerat i det här kapitlet. För det andra poängteras därmed ekumeniken, då de tre personer vi ska diskutera tillhörde olika kyrkor. För det tredje var dessa humanister alla viktiga brobyggare som överbyggade gränser mellan den kristna deloffentligheten och den bredare offentligheten. Genom att fokusera på dem ser vi tydligare den aspekten av företeelsen som här tecknas. På så sätt presenteras olika typer av aktörskap som är viktiga för att förstå humaniora i offentligheten.

*Erik Hjalmar Linder
och frikyrkligt brobyggande*

I december 1956 utsågs Erik Hjalmar Linder, då 50 år gammal, till docent i litteraturhistoria med poetik vid Stockholms högskola. En viss känsla av revansch verkar då ha infunnit sig hos Linder, som när han 1942 disputerade på en doktorsavhandling om Hjalmar Bergman inte fått så kallat docent-betyg. Därmed blev det inte någon akademisk bana för honom, i stället fortsatte han främst sin karriär inom offentligheten, som litteraturkritiker, tidnings- och radioman.⁷⁰ Att han slutligen kunde söka en docentur, trots att han verkade utanför universitetets hägn, berodde på att han fick chansen att skriva ett viktigt verk för litteraturhistorieämnet. När Henrik Schücks stora översiktsverk *Illustrerad svensk litteraturhistoria* behövde ett åttonde band som täckte 1900-talet gick uppdraget till Linder, som presenterade slutresultatet, *Fyra decennier av 1900-talet*, 1949. Verket levde vidare: när E.N. Tigerstedt ledde arbetet med en *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria* användes en utökad och uppdaterad version av Linders arbete som sista band. Dessa *Fem decennier av 1900-talet*, två volymer på över tusen sidor, fick stort genomslag inom litteraturvetenskapen och den kulturella offentligheten.⁷¹

Erik Hjalmar Linder fick alltså på sätt och vis en viktig position inom det litterära och litteraturvetenskapliga området. Han hade också en stark ställning inom frikyrko-Sverige, dock utan att inneha några centrala positioner inom vare sig akademi eller kyrka. Linders samfund var Svenska Missionsförbundet. Även om hans engagemang i församlingslivet tycks ha varierat något kallar han i sina memoarer kyrkan för sin ständiga "bas" och behöll livet igenom rollen som central frikyrklig intellektuell.⁷² Tidigare i livet gjorde han det framför allt som skribent och redaktör på frikyrkliga dagstidningen *Svenska Morgonbladet*, och senare som en vördad nestor i frikyrkliga student- och kulturkretsar.⁷³ Arbetet för det framgångsrika giftermålet mellan dessa sfärer – religionen och litteraturen, eller kristendomen och kulturen – upplevde Linder som sin, med kristet språkbruk, "kallelse" och är ett genomgående tema i hans författarskap. Ofta uttrycktes det programmatiskt, både när han deltog i Förbundet för Kristen Humanism och när han i sina memoarer blickade tillbaka på sin verksamhet.⁷⁴

● **ERIK HJALMAR LINDER** (till höger) i samspråk med Nils Erik Bærendtz och Erik Golland i samband med en inspelning av *Tidsspegel*, ett program som Linder startade under sin tid på Sveriges Radio.

Linder hade en lång karriär inom det offentliga medie- och kulturlivet. Arbetet på *Svenska Morgonbladet* följdes av en position som chef för föredragsavdelningen på Sveriges Radio 1947–1949. Men han höll också det litteraturhistoriska arbetet levande. Förutom de illustrerade svenska litteraturhistorikerna skrev han till exempel flera böcker om Hjalmar Bergman, samt en biografi över Elin Wägner, samförfattad med hans andra fru, författaren Ulla Isaksson.

Vidare brukar Linders essäsamling *Bildning i tjugonde seklet* nämnas som en avgörande nod i debatten om de två kulturerna, som vi återkommit till i boken. *Bildning i tjugonde seklet* utgör en för Linder karakteristiskt spretig samling texter om religion, vetenskap, litteratur och bildning.⁷⁵ Framför allt i den inledande essän pläderar han för det humanistiska ämnet idé- och lärdomshistoria. Som en lösning på problemet med den upplevt tilltagande klyftan mellan humanistisk bildning och naturvetenskap menade Linder att idé- och lärdomshistoria borde vara ett ”i viss mån centralt läroämne” i gymnasiet. Ämnet, som behandlade både vetenskap och humanism, hur de uppkommit och förhållit sig till varandra, befann sig ”mitt i den strategiska mittpunkten” och kunde således medla mellan de två kulturerna.⁷⁶ Idéhistoria infördes så småningom på gymnasiet, om än på ett annat vis än Linder tänkt sig. Något eget ämne blev det inte, men en lärobok i idéhistoria som var tänkt att användas som komplement i undervisningen i såväl historia som naturkunskap publicerades: *Idé och samhälle* av Tor Ragnar Gerholm och Sigvard Magnusson.⁷⁷ De professionella idéhistorikerna i Uppsala och Göteborg sablade ned Gerholms och Magnussons verk, men Linder skrev uppskattande om det – något som en ansatt Gerholm tackade Linder för i ett vykort från Ibiza i juli 1967.⁷⁸

Essän om bildningen och de två kulturerna hade förberetts genom en serie texter, framför allt publicerade i *Göteborgs-Posten* sommaren 1960. Det var typiskt för Linder, som från och med 1959 hade *GP* som sin hemmaplan och förutsättning för de kommande decenniernas breda skribentskap. Linder var förste litteraturkritiker i tidningen i runt 20 år, en period som litteraturvetaren Tomas Forser i sin bok om den svenska litteraturkritikens historia kallar för ”epoken Erik Hjalmar Linder” i *GP*:s kulturbevakning, även om Linder aldrig var tidningens kulturredaktör.⁷⁹ Linders senare kulturchef (från 1968), Bernt Eklundh, påpekade att Linder när han anlänt varit ett kap – att ett så berömt namn flyttade från Stockholm till Göteborg var stort.⁸⁰ Forser understryker att *GP* tidigare satt kulturen på undantag men att nivån lyftes i och med värvningen av Linder. Befriad från egentligt redaktionsarbete på *GP* kunde Linder blomma ut och blev ”en av dem som skrev mest och bäst och med störst verkningsgrad i dagspressens kulturspalter”.⁸¹

Här finns svaret på varför Linder kunde skriva så mycket i *Årsbok för kristen humanism* – under 1960-talet tre-fyra gånger så mycket som de näst

flitigaste Ahlberg, Landberg och Vallquist. Detta berodde på att många av texterna var litteraturkritik som även hade publicerats i *GP*. Det anges tydligt i årsbokens recensitionsavdelningar att vissa texter ansetts ”värda en mindre flyktig publicitet” än de fått i dagstidningen och därför återtryckts.⁸² Något liknande gällde för Linders många böcker, som ofta var en form av samlingsverk med bearbetade tidningstexter kring ett eller annat tema – en typ av bok som inte var ovanlig i den kulturella offentligheten under efterkrigstiden.⁸³

Linders kristna profil var tydlig, även på kultursidan. Forser menar att han i sin sympatiserande kritikerstil ständigt var ”på jakt efter världsbild och livsåskådningar som hans religiösa orientering känner sig nära”.⁸⁴ Hans kristna grundstämning syntes inte bara i litteraturkritiken. Han skrev om en mångfald ämnen inom kultur, utbildning och politik och kunde i långa artiklar lägga ut texten kring sin kristna livsåskådning. Han pläderade för kristen humanism, diskuterade i anknytning till ett nummer av *Vår Lösen* arvsyndens roll för mänskligheten, och kontemplerade över gudsupplevelser och teologi utifrån jungfru Maria.⁸⁵

Om man ska kategorisera den typ av aktörskap som Linder stod för under efterkrigstiden kan man med fog kalla honom för en brobyggare. Linder befann sig mellan den institutionella litteraturvetenskapen och den offentliga litteraturdebatten och litteraturkritiken, han stod mellan den kristna deloffentligheten och den allmänna, mer och mer sekulära offentligheten, och han stod mellan den specifika samfundsgemenskapen i Missionsförbundet och en bredare kristen rörelse som innefattade humanistiskt inriktade kristna från olika samfund och konfessioner. Därtill var han en viktig aktör för främjandet av humanistisk bildning i samhället i stort.

Erik Hjalmar Linder framstår i sin enorma aktivitet som något av ett unikum. Men var han ett unikum också i sin roll som frikyrkligt engagerad humanist i kultur-Sverige? Ja och nej, får nog svaret bli. Författaren Sven Stolpe skrev en karakteristik av Linder där han menade att denne ”intar en absolut särställning i modern svensk kultur” i sin roll som frikyrklig lärare och akademiker.⁸⁶ Men det var redan 1948. Linder var kanske snarast en vägröjare, för ett par decennier senare såg situationen något annorlunda ut. I en recension i *Sydsvenska Dagbladet* av Bernt Eklundhs roman *Bländverket* 1974 skrev teologiprofessorn Gustaf Wingren så här:

Redan en ytlig blick på svenskt kulturliv under 1970-talet är tillräcklig, vi gör mycket snart en märklig upptäckt. I nästan alla etablerade organ (radion, televisionen, dagspressen, kommittéerna, ”klickarna”) sitter frikyrkliga personer, påfallande hemvana i denna nya världslighet och samtidigt lojala mot sina gamla fromma grupper.⁸⁷

Eklundh, som var son till en pastor i Missionsförbundet och ständigt återkom till kristendomen i sina spalter i *Göteborgs-Tidningen* och *Göteborgs-Posten*, var en av dessa frikyrkliga personer. Därutöver gav Wingren dock inga exempel. Det fanns emellertid gott om frikyrkomän i den bredare svenska kulturella offentligheten. Wingren syftade kanske inte på regeringsposter, men att två på varandra följande ministrar med ansvar för kultur tidigare befunnit sig på centrala poster inom frikyrklig offentlighet kan sägas vara talande för den tendens han pekade på.⁸⁸ Bertil Zachrisson (S) gick från chefredaktörskapet i Missionsförbundets *Svensk Veckotidning* till posten som utbildningsminister 1973. Han lämnade över befattningen till Jan-Erik Wikström (FP), mångårig förlagschef på Missionsförbundets Gummessons förlag, som sett ett uppsving under hans ledarskap.⁸⁹

Wikström hade hört till den levande miljön kring FKS, Fria Kristliga Studentföreningen (senare Frikyrkliga Studentrörelsen). FKS hade under 1960-talet rört sig bortom sina tidigare mer sociala syften och förde under efterkrigstiden ett slags kulturkamp, både utåt mot kristendomsfientlighet och inåt mot de egna samfunden, där det gällde att överbygga ett kvarvarande motstånd mot den sekulära kulturen och att placera frikyrkan i ”tiden” och i ”världen”.⁹⁰ Förutom Wikström fanns här fler personer som gjorde sig bemärkta i det allmänna kulturlivet. Nämnas kan två redaktörer för rörelsens ambitiösa kulturtidskrift *Kristet Forum*: Gunnar Hallingberg var litteraturhistoriker och gjorde så småningom akademisk karriär som medievetare, men hade också viktiga roller i den kristna deloffentligheten. Bernt Jonsson arbetade på *Aftonbladets* kulturredaktion samt på Sveriges Radio och var en centralfigur för 68-vänstern inom frikyrkan och den svenska kristenheten i stort.⁹¹

Linder var kanske på sitt sätt unik, men inom Missionsförbundet, som också Jonsson och Hallingberg tillhörde, fanns andra viktiga figurer med humanistisk bildning, även i en något äldre generation. Särskilt märkligt är detta kanske inte, då det åtminstone under tidigt 1900-tal funnits en

viss frikyrklig distans till de svenskkyrkligt dominerade teologiska fakulteterna.⁹² En bildningsväg för frikykomän gick därmed snarare via filosofisk fakultet. Erland Sundström, som bland andra titlar var pastor, författare och redaktör, och Ansgar Eeg-Olofsson, mellan 1962 och 1970 ordförande i Svenska Missionsförbundet, hade båda licentiatexamen i filosofi.⁹³ De kombinerade ledande positioner inom sitt samfund med att flitigt delta som skribenter på den kristna deloffentlighetens arenor.

Kerstin Anér och den samlade fronten

Kerstin Anér ställde sig som vi såg ovan något främmande för begreppet ”kristen humanism”, men det hindrade inte att hon kom att spela en stor roll i Förbundet för Kristen Humanism. Samma år som hon uttryckte sig tvekan i sitt brev till Linder skrev hon trots allt sin första recension på ett tydligt litteraturvetenskapligt tema, då hon recenserade fyra nya böcker om kvinnliga författarskap, med fokus på ”det mänskliga religiösa problemet”.⁹⁴ Och inte nog med att hennes första recension publicerades i 1956 års årsbok, samma år valdes hon in som ledamot i förbundets styrelse, en position som hon hade under hela 1960-talet.⁹⁵

I årsboken skrev hon sedan i princip varje år, och in på 1970-talet såväl artiklar som recensioner. Hon behandlade rena litteraturvetenskapliga ämnen, som Dante, T. S. Eliot och den under tidigt 1960-tal i den här kretsen populära Harry Martinson. Hon berörde även ämnen som kan sägas kretsa kring etiska frågeställningar. Kristina Ahlmark-Michaneks *Jungfrutro och dubbelmoral*, utgiven på Bo Cavefors förlag, som var ett viktigt inlägg i det tidiga 1960-talets sexualdebatt, recenserades av Kerstin Anér, jämte kyrkoherden och sedermera ärkebiskopen Olof Sundbys bok *Kyrkan, äktenskapet och familjen*. 1968 skrev hon om Gunnar Biörcks bok om medicinsk etik.⁹⁶ Detta förebådade Anérs senare intresse för skärningsfältet mellan etik och politik.

Anér, född 1920 och därmed 14 år yngre än Linder, är ett intressant exempel på en humanistisk aktör som rörde sig bortom det snävare humanistiska kunskaps- och aktivitetsområdet. I det inledningsvis citerade brevet till Linder bad hon honom skicka sitt svarsbrev inte till hennes hemadress utan till Sveriges Radio. Anér hade nämligen efter disputationen i

litteraturhistoria 1948 en lång journalistisk karriär och var programproducent på Sveriges Radio mellan 1956 och 1969.⁹⁷ Där arbetade hon bland annat länge med *Tidsspegel*, ett aktualitetsprogram som skulle skildra och driva den samtida kulturdebatten. Programmet hade för övrigt startats av Erik Hjalmar Linder och den blivande folkpartistiske partiledaren, docenten i nordiska språk Gunnar Helén, 1947.⁹⁸

Anér följde Helén i det att hon gick från en humanistisk doktorstitel via Sveriges Radio till en ledande position inom Folkpartiet. Utan att ha haft någon särskild politisk karriär blev hon 1969 invald i riksdagens andra kammare. Hon satt sedan i riksdagen till 1985 och var under åren 1975–1983 andra vice ordförande för Folkpartiet, delvis parallellt med ett ordförandeskap i Rädda Barnens riksförbund. Hon var framför allt engagerad i frågor som hade etiska förtecken, gärna sådant som låg i skärningspunkten mellan det mänskliga och teknologiska: datorisering, framtidsforskning, miljö- och kvinnofrågor.

Förutom detta var Anér en flitig skribent både på den kristna deloffentlighetens arenor och i de större allmänna dagstidningarna. När den politiska karriären inletts bedrev hon gärna opinionsbildning kring sina intressefrågor i textform, men hon fortsatte att behandla mer humanistiska ämnen, som litteratur och film, såväl i *Vår Lösen*, *Kristet Forum* och *Årsbok för kristen humanism*, som på dagstidningarnas kultursidor. Dessa hade fortsatt ofta tydligt kristna förtecken. Därutöver gav hon avtryck i kyrkliga sammanhang: hon författade bland annat två psalmtexter till 1986 års psalmbok. Dessutom predikade hon i olika kyrkor och tog därmed på sig en förkunnande roll. Det var en roll hon också hade i radion, där morgonandakterna ofta leddes av lekmän, inte sällan kvinnor.⁹⁹

Anér hade predikat i frikyrkor, men hörde främst till Svenska kyrkan och var 1979 nära att följa i Manfred Björkquists lekmanaspår då hon var aktuell för att bli biskop i Stockholm. Detta fick en del uppmärksamhet i medierna, då hon i så fall skulle ha blivit – som det uttrycktes i *Svenska Dagbladet* – ”kristenhetens första kvinnliga biskop”.¹⁰⁰ Det framhävde hon själv som en anledning till varför hon kunde tänka sig att bli biskop, då hon menade att evangeliet och jämlikhet hör samman, vilket borde manifesteras i kyrkan. Således fanns en politisk dimension även i denna kandidatur. Nu blev Anér till slut inte vald till biskop. Att hon var en seriös

● DE KRISTNA HUMANISTERNA

omtalade gärna varandras alster i positiva ordalag. I *Årsbok för kristen humanism* 1969 används Kerstin Anérs recension och ansikte som reklam för en ny debattbok.

kandidat utan att vare sig ha teologisk utbildning eller vara prästvigd säger likväl något om den status som gick att bygga genom aktiviteten på de kristen-humanistiska arenorna.

Förutom att Anér var en kristen aktör som med humanistisk doktors-titel i bagaget gjorde karriär inom medier och politik i det bredare samhället, så kan hon tjäna som exempel på en annan typ av aktörskap än den rena skribentens (eller politikerns). Detta kan man se i det i kapitelinledningen citerade brevet. Anér framträder där som en centralfigur när flera av framför allt de något yngre kristna kulturpersonligheterna ville uppträda "en aning mer som samlad front" i offentligheten. Cirkulationen av humaniora med kristna förtecken (eller kristendom med humanistiska förtecken) skedde inte av sig själv, utan krävde ett aktivt aktörskap för att främjas. Anér menade själv i brevet att hon skulle "fungera som cleraing [*sic*] center" i detta och på så vis var hon en viktig aktör i stärkandet av den här kristna fronten.

Fick Anér ”konspiration” någon effekt? Det är förstås svårt att mäta exakt. Men nog märktes ”fronten” av i offentligheten. Erik Hjalmar Linder hörsammade Anér uppmaning. Ett drygt halvår efter det första brevet skrev Anér åter till Linder och tackade för de många artiklarna han nu skickade henne. Hon nämnde en text om ”knarkfilosofien” och en om den polske författaren Witold Gombrowicz som extra värdefulla.¹⁰¹ I samband med det lyfte hon fram den amerikanske teologen Harvey Cox. Just Cox är ett gott bevis på att Anérgruppens ambitioner uppfylldes. Anér skrev om vikten av ”utländskt material” i det inledningsvis citerade brevet till Linder och nämnde ”den nya amerikanska teologien” där Cox var en centralfigur.¹⁰² Hans internationella succébook *The Secular City* gavs ut på svenska 1966 som *Har Gud skapat tätorten?* och fick då relativt stor uppmärksamhet, inte bara i den kristna deloffentligheten utan även på de större arenorna.¹⁰³ Anér diskuterade själv boken i radions *Tidsspegel*, och den fick dessutom utrymme på kultursidorna: den behandlades i långa artiklar av Bernt Eklundh i *Göteborgs-Tidningen*, av Bernt Jonsson i *Aftonbladet* och av prästen Rune Pär Olofsson i *Expressen*.¹⁰⁴

Helt klart fanns det ett slags nätverk av kristna humanister som hjälpte varandra genom att både i deloffentligheten och på de bredare offentliga arenorna omtala varandras alster och aktiviteter – en aningen mer samlad front om man så vill. Och man bedömde och hyllade nära vänner och kollegor utan hämningar. Anér skrev exempelvis recensioner i *Vår Lösen* av böcker av alla de kvinnor som omnämndes i brevet till Linder. I *Årsbok för kristen humanism* skrev både Anér och Linder om Vallquist. Nya verk av Olov Hartman omskrevs i årsboken av Linder, Anér, C. G. Boëthius och Ludvig Jönsson. Linder skrev om Alf Ahlberg och Alf Ahlberg om Linder. Det begränsades alltså heller inte till deloffentlighetens interna arenor, liknande mönster återfanns på dagstidningarnas kultursidor.

När Bernt Eklundh samlat kåserier i bokform 1970 recenserades verket i den tidning där texterna tidigare publicerats. Texten i *Göteborgs-Posten* inleds: ”Det här ska bli en vänrecension utan tvekan och krumbukter. Kan jag hjälpa att min favoritkåsör producerat sig i bokform och att han är min kollega, debattbroder och vän?” Författaren som sedan hyllade Eklundhs ”vesslesnabba stil” var förstås Erik Hjalmar Linder.¹⁰⁵ Eklundh själv framhävde återkommande sina bekanta från den kristna deloffentligheten i sina

texter: han skrev gärna om något nytt verk eller tv-framträdande av Kerstin Anér ("den svindlande, tankegnistrande").¹⁰⁶ Inte heller Eklundh försökte dölja det familjära, utan underströk det snarare. Ingen kan läsa om Jesu passionshistoria i radion som "gamle Maffe" (Björkquist) menade han en påsk, och porträtterade Jan-Erik Wikström som stigande folkpartistisk stjärna genom att påpeka att han minsann känt "Janne" sedan åren i Fria Kristliga Studentföreningen i Göteborg.¹⁰⁷

Bernt Eklundh hade redan under första halvan av 1960-talet flera gånger skrivit uppskattande om Erik Hjalmar Linder i *Göteborgs-Tidningen*.¹⁰⁸ Linder själv skrev 1966 ett långt personporträtt om "Olov Hartman i Sigtuna" i *Göteborgs-Posten* till dennes 60-årsdag.¹⁰⁹ Hartman å sin sida drog sig inte för att skriva vare sig om nya nummer av *Vår Lösen* eller om Anne-Marie Thunbergs nya bok i *Aftonbladet*, där han hade sin plattform i den bredare offentligheten.¹¹⁰ Ovan nämndes hur *Årsbok för kristen humanism* omtalades på kultursidorna. Noterbart är att de som då anmälde årsboken på kultursidorna själva deltog som skribenter i den.¹¹¹

Det här är bara några prov ur högen. Exempler är legio, för att citera Markusevangeliet. Så det som Anér ville – att kristna kulturskribenter skulle citera och föra varandras alster vidare – var en redan existerande praktik, även om man kan tolka Anérs brev till Linder som en önskan om bekräftelse, fördjupning eller systematisering av denna praxis.

Gunnel Vallquist, katolicism och ekumenik

När Kerstin Anér gick bort 1991 skrevs en av minnesteckningarna över henne av en av de andra personerna som varit med hemma i hennes kök 1966, nämligen Gunnel Vallquist. Dödsrunan var egentligen inte någon levnadsteckning i konventionell mening, den innehöll inga data om Anérs liv. Hennes stora engagemang för världen nämns, liksom hennes grund i en "kristen humanistisk kultur", men framför allt omtalar Vallquist Anérs religiositet, gudstro och fromhet.¹¹² Att detta görs i just *Svenska kyrkans tidning* pekar på något som exemplet Vallquist illustrerar väl, nämligen att den ekumeniska dimensionen var stark inom de här beskrivna kretsarna. Vallquist, född 1918, var en av Sveriges mer bekanta konvertiter till den romersk-katolska kyrkan, men det hindrade inte att hon under flera

decennier samarbetade med protestanter, och alltså inte heller att hon offentligt kunde bedöma och berömma en luthersk väns fromhet och tro.

Gunnel Vallquist, som vi redan mött i kapitlet om Under strecket, hade 1959 avslutat det som hon själv kallade sina ”katolska läroår” i Paris och Rom och flyttat hem till Sverige.¹¹³ Till katolicismen hade hon dock redan kommit under sina år i Uppsala, där hon studerade romanska språk, nordiska språk och litteraturhistoria. Hon hade vissa planer på att fortsätta sin akademiska bana och disputerat i litteraturhistoria, men så blev det inte. I stället växte under hennes utlandsår det fram som hon – med samma ord som Linder – menade var hennes ”kallelse”: det fria skrivandet och det intellektuella arbetet i korsningen mellan religion, kultur och litteratur. När hon själv namngav sin roll kallade hon sig för kulturförmedlare.¹¹⁴

Den banan hade hon slagit in på redan under 1950-talet, men hon kom att i än högre grad etablera sin profil på det litterära och kulturella fältet när hon flyttat hem till Sverige. På 1960-talet publicerades de första delarna av hennes *magnum opus* som översättare: Marcel Prousts *På spaning efter den tid som flytt*. Nu skrev hon också fyrbandssviten *Dagbok från Rom* om Andra Vatikankonciliet i Rom, det romersk-katolska kyrkomöte som både kallats 1900-talets viktigaste kyrkohistoriska händelse och, helt enkelt, ”the biggest meeting in the history of the world”.¹¹⁵ Dessutom utvecklade hon under 1960-talet sitt skribentskap i andra fora. Hennes myckna deltagande i *Årsbok för kristen humanism* har redan nämnts, men hon var dessutom en av de flitigaste skribenterna i *Svenska Dagbladets* Under strecket – den allra flitigaste av de kvinnliga bidragsgivarna med ialles 72 streckare under decenniet. Denna arena fungerade för henne som ett slags plats för förstudier till böckerna om konciliet i Rom: 18 texter blev det mellan 1962 och 1965. Förutom det skrev hon om allehanda ämnen: filosofi, etik, historia, politik. Särskilt fungerade hon som introduktör av litteratur från det romanska språkområdet.

Som aktör hade Vallquist en något annan profil än de tidigare diskuterade. Hon var inte redaktör som Thunberg, inte direktor som Hartman,

- **GUNNEL VALLQUIST** var en av Sveriges mer berömda katoliker och arbetade målmedvetet med att introducera kultur från det romanska språkområdet; mest känd är hon för sina Proust-översättningar.

inte långvarig styrelsemedlem av Förbundet för Kristen Humanism som Anér och Linder, utan framför allt kulturförmedlare genom sitt skribentskap i olika genrer. Men även Vallquist kan man med fog se som en brobyggare. Brometaforen framhävs av hennes biograf Alva Dahl som något Vallquist själv identifierade sig med.¹¹⁶ Hon var inte bara brobyggare mellan det romanska språkområdet och Sverige. Hon underströk likt Linder vikten av mötet mellan humanistiska kunskapsområden och den kristna tron. Återkommande nämnde hon i sina memoarer hur hon imponerades och formades av katolska intellektuella som inte "bara" var teologer, utan lika kunniga inom ett eller flera andra humanistiska områden. Detta var inte självklart en dygd inom det katolska etablissemangen enligt Vallquist, men något hon personligen fann inspirerande och viktigt.¹¹⁷ Hon hade, likt Linder, en stark ställning både inom den kristna deloffentligheten och i den bredare kulturella offentligheten. Att hon 1982 blev invald i Svenska Akademien är ett tydligt tecken på det senare.

Vidare var Vallquist brobyggare ifråga om det vi redan nämnt, nämligen som ekumeniskt driven katolik. Konversion till katolicismen har historiskt ofta uppfattats som något kontroversiellt eller polemiskt, men i Vallquists resa från Svenska kyrkan, som hon vuxit upp i, till den romersk-katolska tycks inte ha funnits mycket av konfrontation eller polemik. Även om hon förstås stod nära svenska katoliker – bland annat skrev hon regelbundet i den svenska katolska tidskriften *Credo* – drogs hon till ekumeniska sammanhang. Hon nämner själv sin relation till Olov Hartman på Sigtunastiftelsen som avgörande för det ekumeniska engagemanget i Sverige.¹¹⁸ Man behöver dock inte förlita sig på hennes i efterhand upptecknade memoarer för att notera det ekumeniska draget. Hennes direkta och intensiva engagemang på de protestantiskt dominerade arenor vi här tecknat vittnar tydligt om det. Och hennes intresse var besvarat; Vallquist omnämndes ofta vördnadsfullt på kultursidorna av andra kristna aktörer.¹¹⁹

Vallquist var inte ensam om det ekumeniska idealet, långt ifrån. Ekumeniken var ett nyckelord i 1900-talets kyrkohistoria. Det är talande att sista bandet i Verbums stora *Sveriges kyrkohistoria*, som täcker 1900-talet, heter just *Religionsfrihetens och ekumenikens tid*.¹²⁰ Kyrkornas världsråd, som grundades 1948 (och höll en för sin radikalitet mycket uppmärksamman generalförsamling i Uppsala 1968¹²¹) var ett tydligt tecken på detta. Det

kristna Sverige var inte minst ekumeniskt drivet: här hade Svenska Ekumeniska Nämnden grundats redan 1933 och den tidigare ärkebiskopen Nathan Söderblom var en av de viktigaste förkämparna för ekumeniken både nationellt och internationellt. Det fanns en stark trend även inom de svenska frikyrkorna att arbeta ekumeniskt, både med varandra och i förhållande till Svenska kyrkan.¹²²

Ekumeniken fördes ofta på ett slags toppmötesnivå, med möten mellan officiella företrädare för olika samfund. Men i de kretsar som här tecknats fanns en naturlig samverkan på en inte lika officiell nivå. Gösta Kellerman, aktiv i Förbundet för Kristen Humanism, skrev när han överblickade förbundet och årsboken: "Frånvaron av en sluten trosbekännelse har gjort det möjligt att katolska, evangeliska och frikyrkliga författare sedan länge har mötts i vår publikation. De har mötts med en sådan självklarhet att det aldrig har kommenterats."¹²³ Att det på de tidskriftsarenor vi här beskrivit inte i första hand handlat om vare sig teologisk renlärighet eller gudstjänstfirande, kan tänkas ha bidragit till ekumenikens framgång. Det intellektuella samtalet utifrån gränslandet mellan humaniora och kristen tro var en naturlig plats för ekumenik. Det här är ytterligare ett exempel på hur humaniora spelade en viktig roll i den kristna deloffentligheten, som språk och förutsättning för ekumenisk dialog. Även om ekumeniken var en trend under efterkrigstiden, så var kristenheten i Sverige i enkel mening inte en enda – nog fanns gränser kvar mellan samfund, men också inom dem. För att kontextualisera och bättre förstå det utsnitt av den kristna deloffentligheten vi hittills behandlat ska vi nu därför vidga blicken något.

Den kristna deloffentlighetens konturer och gränser

När den unge författaren P. O. Enquist recenserade en debattbok av prästen Rune Pär Olofsson i *Expressen* 1967 angrep han vad han uppfattade som Svenska kyrkans elasticitet: "Vid samtal med intellektuella plockas Margit Sahlin eller Olof [*sic*] Hartman fram, men för det enkla folket mässar Danell om synd och straff."¹²⁴ Vidare menade han att den radikalism som Olofsson företrädde och som mer och mer började synas i kyrkan mest var ett skådespel som inte skulle få några praktiska konsekvenser. På den punkten hade Enquist nog fel; vi vet i dag att arvet efter den kyrkliga

radikalismen på 1960- och 1970-talen blev inflytelserikt. Hans tudelade bild om att "enkelt folk" bara fick predikningar om synd och straff lär också ha varit förenklad eller rentav felaktig. Samtidigt illustrerar citatet något relevant. För nog var kyrkan om inte en amöba som Enquist kallade den, så i alla fall en institution med flera ansikten.

Om Enquist syftade på Sven eller Gustaf Adolf Danell framgår inte i texten, men det spelar kanske heller ingen roll. Båda dessa bröder, vid denna tid biskop i Skara respektive domprost i Växjö, tillhörde Svenska kyrkans mer konservativa falanger. G. A. Danell blev 1967 ny redaktör för tidskriften *Nya Vaktaren*, som var organ för Bibeltrogna vänner, ett förbund bildat på 1910-talet av personer som stod emot nyare, mer liberala bibeltolkningar. Det fanns andra liknande sammanslutningar.¹²⁵ En central sådan under vår period var Kyrklig samling, ett samarbetsorgan grundat av personer och rörelser som varit motståndare till kyrkomötets beslut 1958 att öppna prästämbetet för kvinnor. Här fanns fler skiljelinjer, inte minst i synen på Bibeln, men motståndet mot kvinnliga präster blev en fråga genom vilken tendensskillnader stärktes och motsättningar i kristendomssyn tillspetsades.¹²⁶ G. A. Danell var en viktig person i samlingen, men viktigare var Bo Giertz, ordförande från starten och i tre decennier framåt. Giertz, som var biskop i Göteborg mellan 1949 och 1970, var en av de viktigaste kyrkoledarna i Sverige under efterkrigstiden. De här personerna och deras nätverk ser vi mycket lite av i de kretsar vi här gått in på. Giertz skrev visserligen ett par artiklar i *Vår Lösen*, men annars syns inga spår av honom eller bröderna Danell i denna tidskrift eller *Årsbok för kristen humanism*. Kyrklig samling hade sin egen tidskrift, *Svensk Pastoral-tidskrift*, som saknar det breda existentiella och kulturella anslaget och intresseområdet som exempelvis *Vår Lösen* hade.

Inledningsvis konstaterade vi att det fanns en levande kristen politisk rörelse under 1960-talet. Eller egentligen flera. Å ena sidan kunde man under 1960- och 1970-talen iakttä en inflytelserik vänsterströmning inom den svenska kristenheten, liksom i samhället i stort.¹²⁷ Å andra sidan skedde en utveckling som ledde fram till skapandet av vad som så småningom blev Sveriges fjärde borgerliga parti, Kristen Demokratisk Samling, KDS. Sven Danell och pingströrelsens patriark Lewi Pethrus hade 1956 tagit initiativ till Kristet Samhällsansvar, en påtryckningsgrupp som skulle ta

fram och marknadsföra kristna kandidater inför val. I samband med detta skedde en politisering av pingströrelsen, som var dominerande när KDS grundades 1964. Lewi Pethrus var drivande, men ordförande blev Birger Ekstedt, präst och politiker inom Högerpartiet, och även om det nya partiet inte ville placera sig på höger-vänster-skalan och fick med sig personer från flera partier så dominerade kopplingarna högerut.¹²⁸ Det fanns dessutom en stark liberal, kristen tradition. Erik Hjalmar Linder var övertygad liberal och som vi sett nådde både Kerstin Anér och Jan-Erik Wikström toppositioner inom Folkpartiet. Att detta var en stark tradition inom inte minst de äldre frikyrkorna kan vara en bidragande orsak till att dessa inte ville stötta KDS.¹²⁹

Det fanns generellt skillnader mellan frikyrkorna, även om man ibland talar om dem i singular, som "frikyrkan". Försök under efterkrigstiden att skapa en gemensam dagstidning med både Missionsförbundet och pingströrelsen som aktiva parter strandade. Erik Hjalmar Linder och Lewi Pethrus hade orienterande möten angående detta, men insåg snabbt att det aldrig skulle kunna leda någonvart: "det finns mentalitets- eller sinnelagsgränser som det inte går att överbrygga", skrev Linder i sin självbiografi.¹³⁰ I stället startade Pethrus snart tidningen *Dagen*. Gunnar Hallingberg har tolkat Pethrus tveksamhet inför världsliga nöjen som teater och film som tecken på en form av samfundsklyftor; i mitten av 1900-talet hade de äldre samfunden öppnat sig mer mot samhället och kulturen. I och med den här utvecklingen kom man att betrakta andra frikyrkor som Frälsningsarmén och pingströrelsen som kulturellt sett "efter". Till den radikalitet som Fria Kristliga Studentföreningen med centrum i Uppsala utvecklade under 1960-talet hörde inte sällan en hånfull ton gentemot pingströrelsen.¹³¹

Ytterligare något kan sägas om var det här kapitlets fokus har legat i förhållande till den kristna deloffentligheten i stort: på kultur- och idédebatt, ofta på personer med humanistisk examen och deras verksamhet utanför universiteten, samt på relationen till den mediala offentligheten. Tyngdpunkten har varit kulturtidskrifter och verksamma skribenter snarare än dags- och veckopress och den vanliga församlingsmedlemmen – det innebär att det som ingående tecknats är en form av bildat etablissemang, kanske till och med elit. Men denna var inte avskild utan allt som oftast

också engagerad på andra platser i deloffentligheten. Carl Gustaf Boëthius, som i många år satt i styrelsen för Förbundet för Kristen Humanism och var viktig i dess Stockholmsavdelning, var under hela 1960-talet redaktör för den kristna veckotidningen *Vår Kyrka*; den omnämnde Erland Sundström var under ett par längre perioder redaktör för *Svensk Veckotidning*, Missionsförbundets främsta nyhetsorgan. I dessa och andra tidningar var personer ur den här tecknade intelligentian aktiva som skribenter.¹³² Många som deltog i den humaniorainriktade deloffentligheten var ledare inom olika samfund.

Sveriges kristna 1960-tal i internationellt perspektiv

Just 1960-talet är enligt många forskare ett nyckelårstionde för kyrkan. Kyrkohistorikern Hugh McLeod har skrivit ett uppmärksammat verk om "the religious crisis of the 1960s", i vilket han menar att decenniet utgör ett slags brytningstid eller en avgörande period som förskjuter kyrkans roll och funktionssätt i samhället.¹³³ Vad gäller Tyskland löpte under 2000-talet ett stort forskningsprojekt baserat i Bochum som behandlade religionens omvandling under efterkrigstiden.¹³⁴ Man undvek gärna termen sekularisering, då den ofta leder tanken fel, mot en idé om att religionen försvinner. I stället talade man om förändring eller omvandling (*Wandel*).¹³⁵ Några av de förändringsprocesser man i detta projekt menade sig se kan också bidra till en diskussion om och fördjupad förståelse för den kristna deloffentligheten i Sverige.

Tysklands kyrkliga situation skiljer sig delvis från Sveriges. Nazismen kastade sin skugga över det mesta under 1900-talet, men under tidig efterkrigstid fick kyrkorna, som under Hitlertiden i viss mån tappat sin ställning, återigen en starkare samhällsroll. Man brukar här tala om en period av återkristnande, *Rechristianisierung*.¹³⁶ Att vi här talar om kyrkorna i plural pekar på något annat som är specifikt för Tyskland. Det kristna Västtyskland var bikonfessionellt, med en katolsk kyrkostruktur, knuten till Rom, och en protestantisk, sedan 1945 samlad i EKD, Evangelische Kirche in Deutschland. På många sätt går det att historiskt se katoliker och protestanter som två olika befolkningsgrupper med två olika kulturer och – relevant här – två olika offentligheter, med egna kyrkor och teologiska

fakulteter, men även egna tidningar, tidskrifter och mötesplatser. Skiljelinjer och ibland konflikter mellan konfessionerna levde kvar under efterkrigstiden; dock finns en ekumenisk trend under 1960-talet, inte minst efter Andra Vatikankonciliet.¹³⁷ När det gäller de aspekterna kan man hävda att Sverige skiljer sig något från Tyskland. Även om det funnits gränser mellan statskyrka och frikyrka, så går det inte riktigt att jämföra med Tysklands halvmillenniegamla bikonfessionalism. I Sverige fanns alltså bättre förutsättningar för ekumenik och svenskarna var som nämnts ovan närmast världsledande härvidlag.

Vad gäller *Rechristianisierung* sticker Sverige delvis ut i internationell jämförelse. Det här fenomenet hade förstås sin specifika nyans i det postnazistiska Västtyskland, men liknande tendenser till en uppgång för kyrkor och kristendom efter kriget fanns i fler länder, som Storbritannien och USA.¹³⁸ I Tyskland skedde sedan ett skifte från sent 1950-tal och framåt, och historikern Nicolai Hannig har menat att detta delvis hängde ihop med en förändring i medielandskapet. De efter kriget nygrundade mediearenorna kom under 1960-talet att mer koncentrera sig på kritik och konflikt i förhållande till olika samhällsinstitutioner. Detta gällde även kyrkan, som de tidigare haft en förtrolig relation till.¹³⁹ Sverige upplevde inte samma återkristnande, utan gick tidigare snarare i motsatt riktning; i samtiden upplevde många snarare ett "avkristnande".¹⁴⁰ Ingemar Hedenius *Tro och vetande* med åtföljande debatt 1949 var ett slag mot det kristna etablissemangen och i *Dagens Nyheter* gick Hedenius vän och kollega Herbert Tingsten hårt åt kristendomen. 1951 infördes en ny religionsfrihetslag som lättade något på Svenska kyrkans grepp om svenskarna och från och med slutet av 1950-talet pågick utredningar om att skilja kyrkan från staten. 1953 blossade en skandal upp kring biskopen Dick Helander som anklagats för att ärekränka sina kollegor, och den uppslitande diskussionen kring kvinnliga präster bidrog inte heller till att öka förtroendet för kyrkan.¹⁴¹ Samtidigt var farhågorna om ett totalt avkristnande överdrivna – som vi visat var kristenheten mycket aktiv, om än delvis på nya sätt.

För trots skillnaderna kan vi notera att det finns paralleller mellan Västtyskland och Sverige. Även om utvecklingen skiljer sig något åt i tid, så beskrivs i det tyska forskningsprojektet en dynamik som nog också säger något om det svenska fallet. Genom att förstå kristenheten och det större

mediesamhället som två enheter och undersöka hur de enheterna uppfattar och framställer varandra (*Selbst- und Fremdbeschreibung*) ser forskarna hur det utkristalliserar sig en kristen deloffentlighet som också förändras under perioden. Som nämnts ökar konfliktperspektivet i medierna under 1960-talet; kristendomen blir i allt högre grad något "annat" och exkluderas ur den bredare offentligheten, som mer och mer ser på kristendomen utifrån.¹⁴² På sätt och vis hade kristendomen även tidigare – både i Sverige och Tyskland – utgjort en egen deloffentlighet, men denna blir tydligare och mer avskild under efterkrigstiden.

Här framträder ett slags paradoxalt eller dialektiskt förhållande. För samtidigt som den kristna deloffentligheten blev tydligare avskild behövdes nya former för relationen mellan denna och samhället i stort. Det pågick en intensifiering i kyrkans närmande till offentligheten. På samma gång som kyrkan i viss mån tappade sin integrerade samhällsposition blev dess relation till samhället och "världen" avgörande för kristen självförståelse och reflexion.¹⁴³ När världen skapade gränser mot kyrkan öppnade sig kyrkan mot världen. Just detta, att befinna sig i världen i stället för i motsats till den, är ett slags slagord för 1960-talet, liksom "dialog" blir ett teologiskt nyckelbegrepp. Det gäller ävenledes för Sverige.¹⁴⁴ Det här kan vi se i den diskursiva självförståelsen kring Sigtunastiftelsen och *Vår Lösen*: medan de vid grundandet på 1910-talet var en borg, ett hem och ett kamporgan för kristendomen, var de under 1960-talet snarast en mötesplats för dialog. Utvecklingen var inte exklusiv för det decenniet utan är en längre process, men tendenserna hade blivit fullt mogna och tydliga då.

Här spelade de personer vi mött i kapitlet en stor roll. Dels diskuterade de hur kyrkan skulle verka i världen, dels var de exempel på personer som aktivt sökte kontakt med och delaktighet i den större offentligheten. Här var humaniora viktigt, för det var till stor del utifrån sin humanistiska kompetens som personer som Linder, Anér, Ahlberg och Vallquist tog plats i offentligheten.¹⁴⁵

Dock finns det sådant som pekar på att teologer och ledande kyrkomän var på reträtt från offentligheten. Exempelvis skriver idéhistorikern Kjell Krantz i sin biografi över Alf Ahlberg att den religiösa debatten i Sverige under 1960-talet dominerades av de "religiösa skeptikerna", till vilka han räknade Ahlberg. Teologer, möjligen brända av Hedeniusdebatten, ägnade

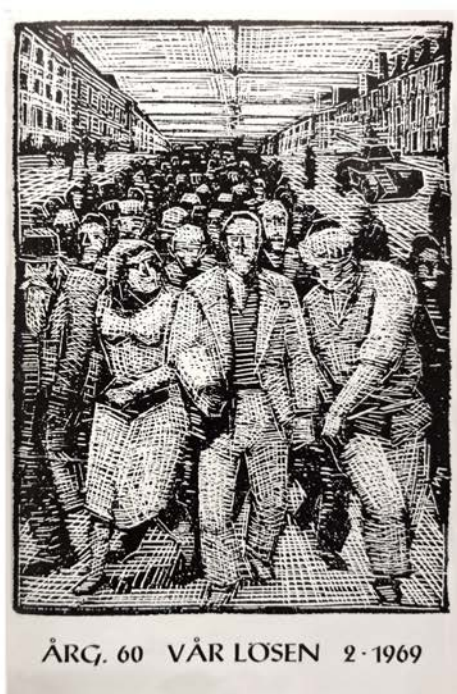
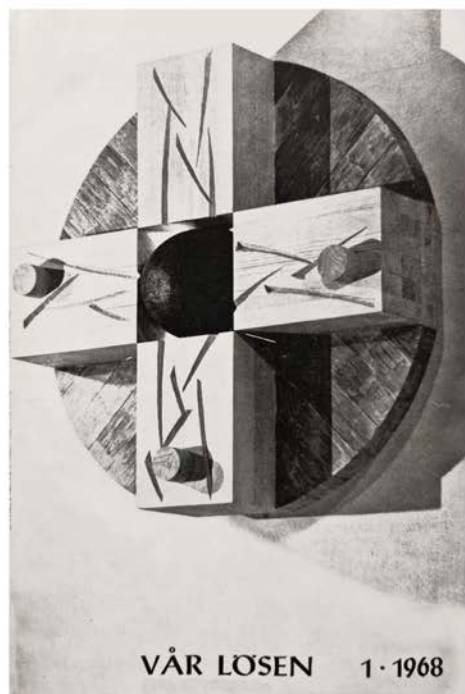
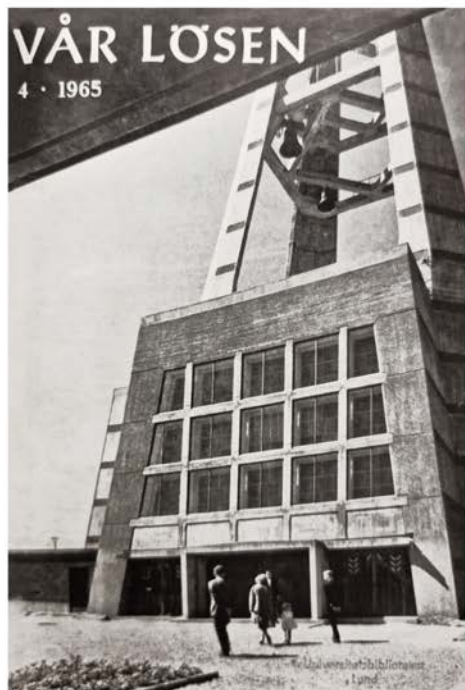
sig åt akademisk forskning, medan andra delar av kristenheten, som Kyrklig samling, ”hade alltmer dragit sig undan från offentligheten och bedrev sin verksamhet mer eller mindre internt” – så det är fullt möjligt att humaniora här spelade en särskilt stor roll för den svenska kristna intelligentian.¹⁴⁶

Den humanistiska kristendomens aktörer och arenor

Kristendomens historia i moderniteten är komplex och uppvisar olika utvecklingar och tendenser. På vissa sätt är det korrekt att hävda att kristendomen var på reträtt i folkhems-Sverige under mitten av 1900-talet – på andra vis kan man snarare se det modernistiska 1960-talet som en tid som sjöd av kristet liv och engagemang. Den kristna deloffentligheten i Sverige letade efter nya former för samarbete både internt och med ”världen”, i en tid av religionsfrihet och förändring av kristendomens samhällsroll.

För stora delar av de kristna intellektuella kretsarna vi här har diskuterat spelade humaniora en viktig roll. Humaniora – särskilt i form av litteratur, idéhistoria, historia och filosofi – var ett kunskapsområde genom vilket man kunde närma sig existentiella frågeställningar. Humaniora gifte sig därmed väl med den dialogsökande, kulturöppna kristenheten som befann sig i kretsarna kring Sigtunastiftelsen och Förbundet för Kristen Humanism. Med humanioras hjälp kunde broar byggas, både mellan olika kristna samfund och traditioner och till det sekulära etablissemang utanför kyrkornas väggar. Det vi skildrat här var givetvis enbart en del av den svenska kristenheten, men en tillräckligt stor och betydelsefull sådan för att den ska vara signifikant när man diskuterar den svenska offentligheten under efterkrigstiden.

Den kristna deloffentligheten var en plats där humaniora diskuterades, men också skapades, när humaniorautbildade personer utan universitetsposition skrev analytiska texter i nya sammanhang. På sätt och vis blev därmed den kristna deloffentligheten en viktig avnämare för de humanistiska fakulteterna – i alla fall blev en bakgrund inom humaniora en merit som gjorde att man kunde ta plats i de här kretsarna, inom kristet pressväsende, som ledare inom kristna samfund och så vidare.

Precis som i de andra fallen i den här boken krävdes inom den kristna offentligheten vissa typer av kunskapsarenor som humaniora kunde ta plats på. Här har vi närmat oss en fysisk arena, Sigtunastiftelsen, där kristna från olika samfund och personer utan kristen tro eller tillhörighet regelbundet samlades för att diskutera samhällsfrågor, litteratur och livsåskådning. Liknande träffar ordnade Förbundet för Kristen Humanism runtom i landet. Sigtunastiftelsen samlade inte någon masspublik men var genom ett idogt arbete knuten till en mängd textuella arenor: i dagspress och tidskrifter omtalades vad som skedde på stiftelsen. Just det senare – kulturtidskrifter av kristet slag – är det andra vi här har fokuserat på. Dessa var en betydelsefull arena för kristna kulturpersonligheter. *Vår Lösen* och *Årsbok för kristen humanism* hade båda en stark humanioraprägel. Inte bara offentliggjorde de humanistisk kunskap – de var dessutom en form av bas och utvecklingsplats för skribenter som gjorde karriärer på de större sekulära scenerna inom medier och politik.

För att upprätthålla detta krävdes ett aktivt arbete, och vi har här mött ett antal aktörer som sysslat med olika saker. Skribenten är förstås central i en främst textbaserad offentlighet, och Erik Hjalmar Linder, Alf Ahlberg, Gunnel Vallquist och Kerstin Anér var personer som publicerade åtskilligt på en mängd olika arenor. Därutöver är redaktören en central aktör för textuell kunscirkulation: Eric Lilliehöök tjänade Förbundet för Kristen Humanism väl när han fyllde dess årsbok med ingående diskussioner om religion, litteratur, filosofi, psykologi med mera. Anne-Marie Thunbergs vision om *Vår Lösen* inkluderade kristna ämnen, politik och socialetik, men också litteratur, filosofi och livsåskådning i vid bemärkelse.

Även om vi här inte har studerat Olov Hartman ingående var förstås hans roll som direktor på Sigtuna mellan 1948 och 1970 avgörande för att upprätthålla stiftelsen som mötesplats och kunskapsarena. I ”kretsen kring *Vår Lösen*”, som Hartman kallade den, pågick löpande en diskussion kring hur man skulle ta plats i samhälls- och kulturdebatten. Hartman ledde flera kommittéer som tjänade detta syfte. Vi har härtill sett många exempel på texter där kristna skribenter omtalade och berömde varandras arbete. Detta var en uttalad ambition och krävde sina ”clearingcentraler”. Hartman och stiftelsen var en sådan, men vi har också sett hur Kerstin Anér

ville systematisera utbyte och befrämjande av det kristna kulturarbetet och byggde ett nätverk som skulle tjäna detta syfte.

Dessa personer var som vi nämnt brobyggare, och försökte medvetet ta plats på många arenor och i många olika sammanhang. Anér, Hartman, Linder och Vallquist reste inga murar mellan universitet och samhälle, mellan politik och kulturdebatt eller mellan kristen och sekulär offentlighet, utan de var måna om att deras verksamhet skulle vara relevant i många sammanhang. På så vis satte de sin humanistiskt färgade kristendom i rörelse.

Den kristna deloffentligheten hade sin egen logik och speciella utveckling under den här perioden, men den var inte den enda deloffentligheten.

I nästkommande kapitel ska vi närma oss den folkbildning som bedrevs inom de fria studieförbunden, och vi ska göra det genom att fokusera på den kanske mest avgörande deloffentligheten under 1900-talet: arbetarrörelsens. Här får vi anledning att fördjupa frågan om vad humaniora är för kunskapsområde när det befinner sig än längre bort från universitetsinstitutionerna.